

Сидорчук В.В.

Національний університет «Одеська юридична академія»

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ

Кримінально-процесуальна відповідальність (як окремий вид юридичної відповідальності) – дискусійне питання, щодо якого в науковців є різні точки зору. У статті розглянуті наявні в літературі визначення кримінально-процесуальної відповідальності. Проаналізовано ознаки, які характеризують засоби примусу держави як окремий вид юридичної відповідальності. Так, першою ознакою є належність норм, що містять санкції, до відповідної галузі права, на основі якої формується певний вид самостійної відповідальності. Другою ознакою є специфічний вид і розмір відповідальності або заходів кримінально-процесуального характеру, які характерні цьому виду відповідальності. Третя ознака – особливість суб'єкта, який вчиняє дії, що призводять до застосування до нього відповідного виду відповідальності. Четвертою ознакою, яка дозволяє виокремити примусові заходи впливу на особу як окремий вид юридичної відповідальності, є нормативне закріплення процедури застосування примусу. П'ятою ознакою, яка характеризує наявні примусові заходи впливу на особу як окремий вид юридичної відповідальності, є наявність спеціального суб'єкта, який приймає рішення про застосування і застосовує заходи відповідальності. Шостою ознакою є функціонування окремого виду відповідальності для досягнення певної мети, наявність призначення і правової природи.

У підсумку зроблено висновок про існування такого виду юридичної відповідальності, як кримінально-процесуальна. Кримінально-процесуальна відповідальність – це передбачена нормами кримінального-процесуального законодавства необхідність / обов'язок суб'єктів кримінального провадження дотримуватися вимог процесуального законодавства, у разі неналежного виконання/порушення яких настає передбачена кримінально-процесуальним законодавством відповідальність, яка пов'язується з обмеженням кримінально-процесуальних повноважень / прав, можливостей суб'єктів кримінального провадження для її реалізації або накладенням додаткових обов'язків (із метою оперативного усунення умов, які заважають реалізації завдань кримінального провадження і виконання суб'єктами кримінального провадження своїх функцій).

Ключові слова: відповідальність, ознаки окремого виду юридичної відповідальності, кримінально-процесуальна відповідальність, суб'єкт відповідальності, заходи кримінально-процесуального характеру.

Постановка проблеми. Існування такого виду юридичної відповідальності, як кримінальна, ні в кого не викликає сумнівів, однак щодо наявності кримінально-процесуальної відповідальності в доктрині кримінального процесу виникають дискусії. Є ті, хто вказують на відсутність відповідного виду відповідальності, ототожнюючи її із заходами процесуального примусу [7, с. 40; 12, с. 8], і ті, хто виділяє кримінально-процесуальну відповідальність як окремий вид юридичної відповідальності [14, с. 35; 2, с. 66; 9, с. 28].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які присвятили увагу дослідженню цієї тематики, необхідно виокремити таких, як В.В. Рожнова, З.Ф. Коврига, А.В. Мурзановська, Н.А. Чечина, Н.С. Алексеев, М.С. Строгович та ін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження наявних позицій і їх аргументації щодо існування такого виду юридичної відповідальності, як кримінально-процесуальна.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто зазначити, що одними з перших у тоді ще радянській процесуальній літературі наявність процесуальної відповідальності аргументували П.С. Елькінд і Н.А. Чечина [14, с. 36]. Подальшого розвитку ідея наявності кримінально-процесуальної відповідальності отримала в працях Я.О. Мотовіловкера, який указував, що «обвинувачений в такій же мірі, як і всі інші учасники процесу, несе кримінально-процесуальну відповідальність за протиправну поведінку. Наприклад, у разі зміни запобіжного заходу на більш суворий не може бути сумнівів щодо того, що

настала юридична відповідальність» [10, с. 28]. При цьому ним було дано таке визначення кримінально-процесуальній відповідальності: «якщо процесуальна відповідальність особи є результатом дійсного і доведеного в процесі цього провадження правопорушення, а кримінальна відповідальність в матеріальному сенсі – наслідком дійсного й доказаного злочину поза цим провадженням, то кримінальна відповідальність в процесуальному сенсі настає за наявності достатніх доказів, що дають підстави для висунення обвинувачення» [10, с. 60]. Указане поняття, на нашу думку, стосується кримінальної відповідальності, розглянутої через призму кримінального процесу. Додатково хотілося б зазначити, що процесуальна відповідальність особи за вчинене нею кримінальне правопорушення передбачається обмеженнями кримінально-процесуального характеру, які має перенести підозрювана або обвинувачена особа до набрання вироком законної сили в кримінальному провадженні. Що ж стосується кримінальної відповідальності за вчинення особою кримінального правопорушення, то в матеріальному сенсі ним є обов'язок особи, встановлений вироком, який набрав законної сили і виражений у певному виді і розмірі покарання. А ось кримінальна відповідальність в процесуальному сенсі настає за наявності достатніх, належних, допустимих і достовірних доказів, що дають підстави для повідомлення особі про підозру, висунення обвинувачення і в подальшому винесення вироку, який набрав законної сили.

Надалі зміст указанного виду відповідальності дещо змінився. Так, П.С. Елькінд, досліджуючи засоби досягнення цілей кримінально-процесуального права, розглядав питання про кримінально-процесуальну відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності і як її співвідношення з категоріями кримінально-процесуального примусу і санкціями норм кримінально-процесуального права [4, с. 101]. Варто приділити увагу такому: «розглядаючи кримінально-процесуальну відповідальність як самостійну категорію / самостійний інститут, вказувалось на недопустимість її ототожнення з кримінально-процесуальною відповідальністю в її процесуальному вираженні, оскільки йдеться не про два різновиди одного й того ж виду юридичної відповідальності, а про два різні види, що мають різні підстави і не зовсім тотожне коло суб'єктів, про види відповідальності, що виникають у різний час, реалізуються у специфічних формах та мають не тільки загальні, а й конкретні цілі» [4, с. 103].

Подальше виокремлення кримінально-процесуальної відповідальності (як окремого правового інституту) знайшло своє відображення в роботі інших учених. Так, Л.Б. Алексеева зазначала, що «є всі підстави для постановки питання про наявність специфічного виду процесуальної відповідальності, якщо її суб'єктами вважати не тільки громадян, носіїв процесуальних обов'язків, а і посадових осіб, відповідальних за перебіг і результат провадження в кримінальній справі, якщо суттєво розширити поняття процесуальної відповідальності, не обмежуючи її заходами суто процесуального характеру» [13, с. 170]. У цьому аргументуванні, окрім виокремлення кримінально-процесуальної відповідальності як окремого правового інституту, визначається її характерна ознака – специфічний суб'єкт відповідальності.

У літературі наявний розподіл видів юридичної відповідальності на позитивну і негативну саме щодо кримінально-процесуальної відповідальності. Так, щодо позитивної форми відповідальності наявне таке визначення: «свідоме виконання приписів закону, добросовісне виконання обов'язків (позитивний зміст)» [6, с. 28], що ж стосується негативної – «сукупність передбачених законом несприятливих юридичних наслідків у разі невиконання або неналежного виконання вимог правових норм (негативний зміст)» [6, с. 29].

Окрім специфічних суб'єктів відповідальності та її форм, у літературі виділяється така ознака кримінально-процесуальної відповідальності: «становить правовідновлювані санкції, які не носять карательний характер, як-от скасування незаконного й необґрунтованого вироку, примусовий привід. При цьому в низці випадків, наприклад, коли має місце свідомо неправильний переклад, свідомо неправильний висновок експерта тощо, можна вести мову про злиття двох форм юридичної відповідальності – кримінальної та кримінально-процесуальної» [1]. Уважаємо за необхідне охарактеризувати ознаку правовідновлювальності як таку, що частково відновлює порушене право, оскільки за час існування порушення могли настати невідворотні наслідки, які не усуваються накладенням санкції на вчинене кримінально-процесуальне правопорушення.

На нашу думку, варто звернути увагу на ще одну особливість указанного виду відповідальності, наявного в літературі. Так, «самостійне існування кримінально-процесуальної відповідальності зумовлюється наявністю в кримінально-процесуальному праві свого методу пра-

вового регулювання, а також виокремлення в структурі норм кримінально-процесуального права процесуальних санкцій» [3, с. 63]. Безперечно, наявність притаманних лише кримінальному процесу санкцій – переконливий аргумент щодо наявності вказаного виду відповідальності, адже саме наявність санкції в правовій нормі вказує на вид і розмір відповідальності, яку має понести винна особа за порушення умов диспозиції відповідної правової норми.

Незважаючи на ототожнення можливості самостійності певного виду юридичної відповідальності з методом її регулювання – «невизнання процесуальної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності логічно призводить до невизнання специфіки методу кримінально-процесуального регулювання» [5, с. 25], ми вважаємо, що метод регулювання відносин ще не формує певного виду юридичної відповідальності, оскільки останній має формуватися в умовах суспільної необхідності й особливої важливості відповідних відносин, що є більш пріоритетним методом, оскільки обов'язково формує як метод регулювання відповідних відносин, так і вид юридичної відповідальності (за додаткових умов).

Одним із найбільш сучасніших і комплексних досліджень питання кримінально-процесуальної відповідальності було дисертаційне дослідження А.В. Мурзановської, яка дає їй таке визначення: «кримінально-процесуальна відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності є одним із видів примусу в кримінальному провадженні та існує поряд із превентивними заходами, спрямованими на попередження несприятливих дій та їх наслідків, запобіжними заходами, суть яких полягає у припиненні протиправних діянь або їх несприятливих наслідків та заходів правового захисту (відновлення законності), які мають забезпечити відновлення порушеного права і захист суб'єктивних прав без притягнення порушника до відповідальності» [11, с. 191].

Звісно, кожне явище має свої ознаки. Так, щодо кримінально-процесуальної відповідальності (як окремого виду юридичної відповідальності) також для його виокремлення необхідно вказати ті особливості, які формують цей вид відповідальності.

Першою ознакою є належність норм, що містять санкції до відповідної галузі права, на основі якої формується певний вид самостійної відповідальності. Тут варто почати з того, що відповідальність формується за допомогою норм, тобто їх структурних частин – санкцій, правові норми ж укріплюються і, як наслідок, формують

галузі права. Зрозуміло, що санкції норм окремої галузі права за певних умов формують окремий вид відповідальності. Отже, якщо виділяється кримінально-процесуальна відповідальність, то (зважаючи на те, що КПК є базисним (основним) джерелом, яке формує галузь кримінального-процесуального права) ті її норми, які містять санкції, мають бути закріплені саме у КПК. Додатково ватро зазначити, що норми і статті часто не збігаються за змістом. Так, розгляд статей КПК дає змогу зрозуміти, що вони представлені лише диспозицією, а гіпотеза і санкція трапляються значно рідше, а також санкція, закріплена в одній нормі, може стосуватися багатьох статей (питання, пов'язані з допустимістю доказів). Так, у контексті діяльності слідчого можна навести такі приклади наявності норм у КПК, які у своїй структурі мають санкції. До них можна уналежнити «відсторонення слідчого від проведення досудового розслідування вмотивованою постановою за ініціативою прокурора або з власної ініціативи з подальшим повідомленням прокурора та призначити іншого слідчого за наявності підстав, передбачених КПК, для його відводу або у разі неефективного досудового розслідування» [8]. Тут варто вказати на відсторонення слідчого за неефективне досудове розслідування, а також варто зазначити, що категорія «неефективне розслідування» є оцінною, вона не закріплена у КПК. Також прикладом є визнання доказів недопустимими, зважаючи на суттєве порушення прав та свобод людини і на те, що обов'язок обставин, які підлягають доказуванню в кримінальному провадженні, лежить на слідчому (недопущення отриманих ним доказів до процесу доказування), розглядаючись саме як кримінально-правові заходи відповідальності.

Другою ознакою є специфічний вид і розмір відповідальності або заходів кримінально-процесуального характеру, які характерні цьому виду відповідальності. Так, види / заходи кримінально-правової відповідальності відрізняються від інших видів юридичної відповідальності. У літературі виокремлюють два головні їх різновиди: штрафні (за порушення кримінально-процесуальних приписів особа обмежується у наданих їй / таких, що реалізуються нею, правах, що характеризується скороченням наявних у неї прав за зловживання ними або порушення кримінально-процесуальних приписів винною особою, як-от звернення застави в дохід держави або проведення кримінального провадження *in absentia*) та правовідновлювальні (за порушення кримінально-процесуальних приписів до особи вживаються кримінально-процесу-

альні засоби для усунення порушення і мінімізації негативних наслідків від нього, як-от скасування незаконного рішення або накладення судових витрат, пов'язаних з оголошенням перерви в судовому засіданні, на спеціаліста (у разі його неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття)).

Третьою ознакою кримінально-процесуальної відповідальності є особливість суб'єкта, який вчиняє дії, що призводять до застосування до нього відповідного виду відповідальності. Тут необхідно вказати, що коло таких осіб формально обмежується суб'єктами кримінального провадження, а фактично – учасниками кримінального провадження. Хоча є і винятки, як-от видалення обвинуваченого та інших осіб, присутніх у судовому засіданні, із зали суду за порушення порядку в судовому засіданні (ч. 3 ст. 330 КПК), адже в кримінальному процесі діє принцип гласності і відкритості судового процесу, в межах якого особа, яка не є учасником судового процесу, може бути присутньою на ньому (за певними встановленими законодавством виключеннями).

Четвертою ознакою, яка дозволяє виокремити примусові заходи впливу на особу як окремий вид юридичної відповідальності, є нормативне закріплення процедури застосування примусу. Так, нас цікавить як формальна наявність нормативно закріпленої процедури, що свідчить про законність застосованої процедури, так і її змістовна характеристика, яка має відповідати загальним принципам відповідної галузі права, унеможливити свавілля, встановлювати чіткі рамки для розсуду і виключати наявність «мертвих» норм відповідальності. Щодо кримінально-процесуальної відповідальності, то диспозиція тих норм, які містять санкції, є описовою, відсильною або банкетною, детально регламентуючи питання процедури відповідальності.

Наступною ознакою, яка характеризує наявні примусові заходи впливу на особу як окремий вид юридичної відповідальності, є наявність спеціального суб'єкта, який приймає рішення про застосування і застосовує заходи відповідальності. У контексті кримінально-процесуальної відповідальності до таких варто зарахувати слід-

чого суддю, прокурора, керівника органу досудового розслідування, слідчого, суд.

Також важливо розуміти, що кожен вид відповідальності націлений на досягнення певної мети, має своє призначення і правову природу. Що стосується кримінального процесу, то це, враховуючи наявність високоінтрузивних повноважень у певних посадових осіб, передбачає велику кількість цих осіб, що збільшує можливість помилки, націленість на встановлення істини щодо вчинення суспільно небезпечних діянь, а також види і розміри покарань, які застосовуються до винних осіб (до довічного позбавлення волі). Стає зрозумілим, що відповідна галузь права, окрім чіткої регламентації діяльності посадових осіб, у випадках відсутності складу одного з видів юридичного правопорушення у діях осіб, однак за наявності невиконання завдань кримінального провадження або провадження діяльності, яка не відповідає встановленим принципам кримінального процесу, має пропорційно, оперативно реагувати, для негайного припинення діяльності, яка не відповідає встановленим вимогам кримінально-процесуального закону і створює небезпеку для належного виконання суб'єктами своїх функцій і виконання ними завдань кримінального провадження.

Висновки. Ураховуючи наведені твердження, вважаємо, що такий вид юридичної відповідальності, як кримінально-процесуальна, наявний, що ж стосується її визначення, то вбачаємо, зважаючи на досліджені поняття, що кримінально-процесуальна відповідальність – це передбачена нормами кримінально-процесуального законодавства необхідність / обов'язок суб'єктів кримінального провадження дотримуватися вимог процесуального законодавства, у разі неналежного виконання / порушення яких настає передбачена кримінально-процесуальним законодавством відповідальність, яка пов'язується з обмеженням кримінально-процесуальних повноважень / прав, можливостей суб'єктів кримінального провадження для її реалізації або накладенням додаткових обов'язків (із метою оперативного усунення умов, які заважають реалізації завдань кримінального провадження і виконання суб'єктами кримінального провадження своїх функцій).

Список літератури:

1. «Актуальные проблемы юридической ответственности». Обзор межвузовской научно-практической конференции: Волжский университет им. В.М. Татищева, 24–25 апреля 2003 года, Тольятти <http://u4658/31/spylog.com>.
2. Алексеев Н.С., Даев В.Г., Кокарев Л.Д. Очерк развития науки советского уголовного процесса. Воронеж, 1980. С. 66.

3. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права. Москва : Госиздат, 1961. С. 61–71.
4. Элькин П.С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве. Ленинград : Издательство Ленинградского университета. 1976. С. 92–105.
5. Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальная ответственность. Воронеж, 1984. С. 28–29.
6. Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальная ответственность. Воронеж : Изд-во Воронеж, 1984. 192 с.
7. Коврига З.Ф. Уголовно-процессуальное принуждение. Воронеж : Изд-во Воронеж, 1975. 174 с. С. 39–40.
8. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
9. Мотовиловкер Я.О. Предмет советского уголовного процесса. Ярославль, 1974. 368 с.
10. Мотовиловкер Я.О. Уголовно-процессуальная ответственность обвиняемого и уголовно-материальная ответственность виновного. Правоведение. 1977. № 1. С. 57–61.
11. Мурзановська А.В. Кримінально-процесуальна відповідальність за новим Кримінальним процесуальним кодексом України : дис. ... канд. юр. наук (доктора філософії). Одеса, 2017. 237 с.
12. Рожнова В.В. Щастосування заходів процесуального примусу, пов'язаних з ізоляцією особи : автореф. дис. ... канд. юр. наук. Київ, 2003. 17 с.
13. Строгович М.С., Алексеева Л.Б., Ларин А.М. Советский уголовно-процессуальный закон и проблемы его эффективности. Москва : Наука, 1979. 319 с.
14. Чечина Н.А., Элькин П.С. Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности. *Советское государство и право*. 1973. № 9. С. 33–41.

Sydorchuk V.V. CRIMINAL PROCEDURAL RESPONSIBILITY: CONCEPTS, SIGNS

Criminal procedure liability, as a separate type of legal liability, is a debatable issue on which scholars have different points of view. The concept of criminal procedure liability available in the literature was considered in the article. Also, the features that characterize the means of coercion of the state as a separate type of legal liability were analyzed. Thus, the first feature should be highlighted – the affiliation of the rules containing sanctions to the relevant branch of law, on the basis of which a certain type of independent responsibility is formed. The second feature is to identify the specific type and amount of liability or measures of criminal procedure, which are characteristic of this type of liability. The third feature is the peculiarity of the subject who performs actions that lead to the application of the appropriate type of responsibility. The fourth feature that allows to distinguish coercive measures of influence on a person as a separate type of legal liability – the normative consolidation of the procedure for coercion. The fifth feature that characterizes the existing coercive measures to influence a person as a separate type of legal liability is the presence of a special entity that decides on the application and applies measures of responsibility. Sixth – the functioning of a particular type of responsibility to achieve a certain goal, the presence of purpose and legal nature.

As a result, it was concluded that there is such a type of legal liability as criminal procedure. Criminal procedural liability is the need / obligation of the subjects of criminal procedure provided by the norms of criminal procedure to comply with the requirements of procedural legislation, in case of improper execution / violation of which the liability provided by criminal procedure legislation occurs which is associated with the restriction of criminal procedural powers / rights of the subjects or the imposition of additional responsibilities to their; for the purpose of operative elimination of the conditions interfering with realization of tasks of criminal proceedings and performance by subjects of criminal proceedings of the functions.

Key words: *liability, features of a particular type of legal liability, criminal procedure liability, subject of liability, measures of criminal procedure nature.*